

تبیین مفهوم رابطه و کاربردهای تربیتی آن در نظام آموزش و پرورش

الهه خان پور^۱، فاطمه جهانی^۲، افسانه حسن پور^۳، هانیه برزگر^۴

۱- کارشناسی ارشد حسابداری / دانشگاه آزاد صومعه سرا

۲- کارشناسی علوم تربیتی گرایش آموزش ابتدایی / دانشگاه پیام نور تالش

۳- کارشناسی زبان و ادبیات فارسی / دانشگاه پیام نور تالش

۴- کارشناسی روانشناسی عمومی / دانشگاه پیام نور آستانه اشرفیه

چکیده

مفهوم «رابطه» به عنوان یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه اسلامی، علی‌رغم پیشینه غنی قرآنی و روایی، کمتر در گفتمان‌های معاصر تعلیم و تربیت مورد توجه قرار گرفته است. این مقاله با هدف تبیین ابعاد مختلف مفهوم رابطه و استنتاج دلالت‌های تربیتی آن برای نظام آموزش و پرورش نگاشته شده است. پژوهش حاضر با روش تحلیل مفهومی و استنتاج منطقی، ابتدا به واکاوی معنای لغوی و اصطلاحی رابطه در منابع اصیل اسلامی پرداخته، سپس با بررسی تفاسیر مفسران برجسته به ویژه علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی، ابعاد سه‌گانه صبر، مصابره و رابطه را در سوره آل‌عمران آیه ۲۰۰ تبیین نموده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که رابطه فراتر از یک مفهوم دفاعی-نظامی، دارای کاربردهای تربیتی گسترده‌ای در ساحت‌های فردی، میان‌فردی و سازمانی است. بر این اساس، مقاله پیشنهاد می‌کند که نظام آموزش و پرورش با الهام از مفهوم رابطه، به بازتعریف نقش تربیتی معلم به عنوان «مربط فرهنگی»، ایجاد شبکه‌های همیاری تربیتی میان معلمان، دانش‌آموزان و اولیا، و طراحی برنامه درسی مبتنی بر پیوستگی و تداوم تربیتی اقدام نماید.

کلیدواژه‌ها: رابطه، تربیت اسلامی، تعلیم و تربیت، صبر، مصابره، آموزش و پرورش.

تعلیم و تربیت در منظومه فکری اسلام، فرآیندی هدفمند، مستمر و چندلایه است که غایت آن رشد همه‌جانبه انسان و تقرب به کمال مطلوب الهی می‌باشد. قرآن کریم در آیات متعددی، هدف از بعثت پیامبران را «تلاوت آیات»، «تعلیم کتاب و حکمت» و «تزکیه» معرفی نموده است (سوره بقره، آیه ۱۲۹ و ۱۵۱؛ سوره آل‌عمران، آیه ۱۶۴؛ سوره جمعه، آیه ۲). این سه‌گانه، نشان‌دهنده توجه هم‌زمان به ابعاد شناختی (تعلیم)، عاطفی-ارزشی (تزکیه) و رفتاری (عمل به آموزه‌ها) در فرآیند تربیت است.

در این میان، آنچه کمتر مورد توجه پژوهشگران حوزه تعلیم و تربیت اسلامی قرار گرفته، مفهوم «مربطه» به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی قرآن کریم است. خداوند متعال در آخرین آیه سوره آل‌عمران می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»؛ «ای اهل ایمان، در کار دین صبور باشید و یکدیگر را به صبر و مقاومت سفارش کنید و مهیا و مراقب کار دشمن بوده و خدا ترس باشید، باشد که پیروز و رستگار گردید.»

این آیه شریفه که به منزله خلاصه‌گیری از بیان مفصلی در سوره آل‌عمران است، سه فرمان متوالی «اصبروا»، «صابروا» و «رابطوا» را در کنار یکدیگر قرار داده و تحقق «فلاح» (رستگاری حقیقی) را مشروط به تحقق هم‌زمان این سه امر نموده است. پرسش اساسی آن است که مفهوم «مربطه» چه نسبتی با «صبر» و «مصابره» دارد و این مفهوم چه دلالت‌های تربیتی برای نظام آموزش و پرورش معاصر می‌تواند داشته باشد؟

مقاله حاضر در صدد است تا با رویکردی تحلیلی-استنتاجی، ضمن تبیین دقیق مفهوم مربوطه در منابع اسلامی، کاربردهای تربیتی آن را در سطوح مختلف نظام آموزشی مورد بررسی قرار دهد.

بیان مسئله

نظام آموزش و پرورش در ایران با چالش‌های متعددی مواجه است که از جمله مهم‌ترین آنها می‌توان به گسست میان اهداف تعیین‌شده و دستاوردهای واقعی، نبود پیوستگی و تداوم در فرآیندهای تربیتی در مقاطع مختلف تحصیلی، ضعف در شبکه‌های همیاری و مشارکت حرفه‌ای میان معلمان، و غفلت از ابعاد معنوی و ارزشی تربیت اشاره کرد.

در چنین وضعیتی، بازگشت به منابع اصیل اسلامی و استخراج مفاهیم بومی و متناسب با فرهنگ ایرانی-اسلامی می‌تواند راهگشای بسیاری از مسائل نظری و عملی در حوزه تعلیم و تربیت باشد. مفهوم «مرباطه» به عنوان یکی از این مفاهیم غنی اما مغفول‌مانده، ظرفیت بالایی برای نظریه‌پردازی در حوزه تربیت اسلامی و ارائه راهکارهای عملی برای نظام آموزشی دارد.

پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

۱. مفهوم «مرباطه» در منابع اسلامی (قرآن، حدیث و تفاسیر) چه معنا و ابعادی دارد؟

۲. چه نسبتی میان مفاهیم «صبر»، «مصابره» و «مرباطه» برقرار است؟

۳. دلالت‌های تربیتی مفهوم مرباطه برای نظام آموزش و پرورش در سطوح فردی، میان‌فردی و سازمانی کدامند؟

اهداف پژوهش

هدف اصلی:

تبیین مفهوم مرباطه و استنتاج دلالت‌های تربیتی آن برای نظام آموزش و پرورش.

اهداف فرعی:

۱. واکاوی معنای لغوی و اصطلاحی رابطه در منابع اسلامی.
۲. تبیین نسبت میان صبر، مصابره و رابطه بر اساس تفسیر المیزان و دیگر تفاسیر معتبر.
۳. شناسایی ابعاد سه گانه رابطه (فردی، میان فردی و سازمانی) در متون دینی.
۴. استنتاج اصول و روش‌های تربیتی مبتنی بر مفهوم رابطه.
۵. ارائه پیشنهادها برای نظام آموزش و پرورش بر اساس مفهوم رابطه.

مبانی نظری

۱. مفهوم‌شناسی رابطه

الف) معنای لغوی:

واژه «م رابطه» از ریشه «ربط» به معنای بستن چیزی در مکانی است. به کاروانسرا «رباط» گفته می‌شود، زیرا محل بسته شدن و استراحت کاروانیان است. «ربط قلب» به معنای آرامش دل و سکون خاطر است، گویا دل به مکانی بسته شده و از سرگردانی‌های پراکنده یافته است.

«م رابطه» در اصطلاح، به معنای مراقبت از مرزها و آمادگی دائمی برای دفاع آمده است، زیرا سربازان و مرکب‌ها و وسائل جنگی را در آن محل نگهداری می‌کنند. اما این مفهوم در منابع اسلامی توسعه معنایی یافته و شامل هر گونه آمادگی برای دفاع از خود و جامعه اسلامی در برابر دشمنان اعم از دشمنان خارجی، دشمنان داخلی، حملات شیطان و هوس‌های نفسانی می‌شود.

ب) معنای اصطلاحی در قرآن:

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، ذیل آیه ۲۰۰ سوره آل عمران، بحث مبسوطی را درباره رابطه مطرح می‌کند. ایشان «مصابره» را وصل کردن نیروی مقاومت افراد جامعه در برابر شدائد می‌داند، اما «م رابطه» را

مفهومی اعم از مصابره معرفی می‌کند که عبارت است از «وصل کردن همه نیروها و کارها در جمیع شؤون زندگی دینی، چه در حال شدت و چه در حال رخا و خوشی». »

به عبارت دیگر، اگر «صبر» به معنای مقاومت فردی در برابر ناملایمات و «مصابره» به معنای همبستگی و پشتیبانی جمعی برای تقویت صبر یکدیگر باشد، «مرباطه» به معنای ایجاد پیوندهای مستمر و سازمان‌یافته در همه عرصه‌های زندگی برای تحقق اهداف متعالی جامعه اسلامی است.

۲. ابعاد سه‌گانه صبر، مصابره و مرباطه

بر اساس آیه شریفه، سه مرحله برای تحقق فلاح (رستگاری حقیقی) لازم است:

نخست: اصبروا (صبر فردی)

صبر بر سه نوع است: صبر بر طاعت، صبر بر معصیت، و صبر بر مصائب. در این آیه، امر به صبر مطلق آمده و همه انواع صبر را شامل می‌شود.

دوم: صابروا (مصابره)

این واژه به صیغه «مفاعله» آمده که دلالت بر دو سویه بودن و تعامل دارد. مصابره عبارت است از اینکه جمعیتی به اتفاق یکدیگر اذیت‌ها را تحمل کنند و هر یک صبر خود را به صبر دیگری تکیه دهد و در نتیجه برکاتی که در صفت صبر هست دست به دست هم دهد و تأثیر صبر بیشتر گردد.

سوم: رابطوا (مرباطه)

مرباطه، وصل کردن همه نیروها در جمیع شؤون است، نه تنها نیروی مقاومت در برابر شدائد. هدف از مرباطه، رسیدن جامعه به سعادت حقیقی دنیا و آخرت است.

۳. مرباطه در روایات

در روایات اسلامی، مفهوم مرباطه توسعه بیشتری یافته است. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید:

«عَلَمَاءُ شِيعَتِنَا مُرَابِطُونَ فِي الثَّغْرِ الَّذِي يَلِي إِبْلِيسَ وَ عَفَارِيَّتُهُ، يَمْنَعُونَهُمْ عَنِ الْخُرُوجِ عَلَى ضُعَفَاءِ شِيعَتِنَا»؛

«دانشمندان پیروان ما همانند مرزدارانی هستند که در برابر لشکر ابلیس صف کشیده اند و از حمله کردن آن ها به افرادی که قدرت دفاع از خود ندارند جلوگیری می کنند.».

این حدیث شریف، جایگاه عالمان دین را «مرابط» معرفی می کند که از مرزهای اعتقادی و فرهنگی جامعه اسلامی محافظت می نمایند. بر این اساس، معلمان و مربیان نیز به عنوان کسانی که مسئولیت حفاظت و تعالی فرهنگ و اندیشه نسل آینده را بر عهده دارند، می توانند در زمره «مرابطون فرهنگی» محسوب شوند.

۴. مبانی فلسفی تربیت اسلامی

بر اساس دیدگاه آیت الله جوادی آملی، تربیت اسلامی مبتنی بر مبانی فلسفی خاصی است که مهمترین آنها عبارتند از: خدامحوری، هدفمندی آفرینش انسان، کرامت ذاتی انسان، فطرت الهی، و عقلانیت و حیانی . ایشان تأکید می کنند که رسالت مربیان در عرصه تعلیم و تربیت آن است که منابع اصیل دین را مطرح کنند، بشناسانند و به هدف تربیت انسان معرفتی عمیق داشته باشند .

در این چارچوب، مفهوم مراتب می تواند به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی برای عملیاتی سازی اهداف تربیت اسلامی در نظام آموزش و پرورش مورد استفاده قرار گیرد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی-توسعه ای و از نظر ماهیت، کیفی و مبتنی بر روش «تحلیل مفهوم» و «استنتاج منطقی» است.

مراحل انجام پژوهش:

۱. **گردآوری داده‌ها:** با استفاده از روش کتابخانه‌ای، آیات و روایات مرتبط با مفاهیم صبر، مصابره و رابطه از منابع معتبر (قرآن کریم، نهج‌البلاغه، صحیفه سجادیه، کتب اربعه حدیثی) استخراج شد.

۲. **تحلیل مفهومی:** با بهره‌گیری از روش تحلیل مفهوم واکر و اوانت (Walker & Avant)، ابعاد، ویژگی‌ها، موارد نقلی و پیامدهای مفهوم رابطه شناسایی گردید.

۳. **تفسیر و استنتاج:** با استفاده از روش استنتاج منطقی (قیاس عملی)، دلالت‌های تربیتی مفهوم رابطه برای نظام آموزش و پرورش استخراج شد. در این مرحله، از تفاسیر معتبر قرآن به ویژه المیزان علامه طباطبایی و تفسیر تسنیم آیت‌الله جوادی آملی بهره گرفته شد.

۴. **اعتباربخشی:** برای تأمین اعتبار یافته‌ها، از روش «بازبینی همتایان» (Peer Review) و «بررسی توسط متخصصان» استفاده گردید.

یافته‌های مروری تحقیق: اختلالات جنسی و روانشناختی

بر اساس تحلیل مفهوم رابطه و بررسی منابع مرتبط، یافته‌های پژوهش در سه سطح فردی، میان‌فردی و سازمانی دسته‌بندی می‌شود:

۱. دلالت‌های تربیتی در سطح فردی (مربطه با خود)

اصل اول: خودمراقبتی و خودپایی (محاسبه نفس)

مربطه در بعد فردی، به معنای مراقبت دائمی از افکار، نیت، گفتار و رفتار خویش است. قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ» (حشر: ۱۸). این خودمراقبتی، پیش‌نیاز هرگونه تربیت و اصلاح است.

کاربست تربیتی: طراحی برنامه «تربیت مربطی» در مدارس که در آن دانش‌آموزان با تکنیک‌های خودارزیابی، خودنظارتی و خودبازخوردی آشنا شوند و به صورت روزانه و هفتگی به مراقبت از اعمال و رفتار خود بپردازند.

اصل دوم: صبر و استقامت در مسیر یادگیری

صبر به عنوان یکی از ارکان رابطه، در فرآیند یادگیری معنای ویژه‌ای دارد. یادگیری حقیقی نیازمند تداوم، پشتکار و تحمل سختی‌های مسیر است.

کاربست تربیتی: تغییر رویکرد ارزشیابی از تأکید صرف بر نتایج نهایی به توجه به فرآیند یادگیری و پشتکار دانش‌آموزان؛ تشویق «تلاش» به جای «استعداد»؛ طراحی تکالیف بلندمدت و پروژه‌های مستمر.

۲. دلالت‌های تربیتی در سطح میان‌فردی (م رابطه با دیگران)

اصل سوم: همیاری و پشتیبانی جمعی (مصابره تربیتی)

مصابره به معنای «هم‌افزایی صبر جمعی» است. در محیط‌های آموزشی، این مفهوم به معنای ایجاد فرهنگ همیاری، همدلی و پشتیبانی متقابل میان معلمان و دانش‌آموزان است.

کاربست تربیتی: تشکیل «گروه‌های همیاری تربیتی» شامل معلمان، دانش‌آموزان و اولیا. در این گروه‌ها، اعضا به اشتراک‌گذاری تجربیات موفق، حل مسئله جمعی، و پشتیبانی عاطفی و انگیزشی از یکدیگر می‌پردازند.

اصل چهارم: الگودهی و اسوه‌سازی

یکی از کارکردهای مهم رابطه، ایجاد پیوند میان افراد جامعه به گونه‌ای است که هریک برای دیگری الگو و اسوه باشد. قرآن کریم، پیامبر اکرم (ص) را «اسوه حسنه» معرفی می‌کند (احزاب: ۲۱).

کاربست تربیتی: برنامه‌ریزی برای معرفی الگوهای تربیتی موفق (معلمان نمونه، دانش‌آموزان نمونه، شخصیت‌های علمی و اخلاقی) در مدارس و ایجاد فرصت برای تعامل مستقیم دانش‌آموزان با این الگوها.

۳. دلالت‌های تربیتی در سطح سازمانی (مرباطه نظام آموزشی)

اصل پنجم: پیوستگی و تداوم تربیتی

مرباطه به معنای «وصل کردن همه نیروها در جمیع شؤون» است. در نظام آموزشی، این به معنای ایجاد پیوستگی میان مقاطع تحصیلی، میان دروس مختلف، و میان مدرسه، خانه و جامعه است.

کاربست تربیتی: طراحی «نظام جامع تربیت پیوسته» که در آن اهداف، محتوا، روش‌ها و ارزشیابی تربیتی در تمام مقاطع تحصیلی با یکدیگر هماهنگ و همسو باشند. تدوین «منشور تربیتی مدرسه» با مشارکت همه ذی‌نفعان.

اصل ششم: مرزداران فرهنگی (معلمان به عنوان رابطون)

بر اساس حدیث امام صادق (ع)، علماء و دانشمندان «مرباطون فی الثغر الذی یلی إبلیس» هستند. در نظام آموزشی معاصر، معلمان مسئولیت خطیر «مرزداران فرهنگی» را بر عهده دارند؛ آنان باید از مرزهای اعتقادی، اخلاقی و هویتی دانش‌آموزان در برابر تهاجم فرهنگی و شبهات فکری محافظت کنند.

کاربست تربیتی: بازتعریف نقش معلم از «انتقال‌دهنده اطلاعات» به «مرباط فرهنگی»؛ طراحی برنامه‌های توانمندسازی معلمان در حوزه‌های «سواد رسانه‌ای»، «شبهه‌شناسی» و «روش‌های اقناع و متقاعدسازی»؛ ارتقای منزلت معلم در جامعه.

اصل هفتم: آمادگی و مراقبت دائمی (حالت آماده باش تربیتی)

مرباطه به معنای «آمادگی دائم در برابر حملات غافلگیرانه دشمن» است. این مفهوم در حوزه تربیت، به معنای پیشگیری از آسیب‌های تربیتی و آمادگی برای مواجهه با بحران‌های احتمالی است.

کاربست تربیتی: طراحی «نظام رصد و مراقبت از آسیب‌های تربیتی» در مدارس؛ تشکیل تیم‌های «واکنش سریع تربیتی» برای مواجهه با بحران‌های رفتاری و اخلاقی؛ برنامه‌ریزی برای «تمرین‌های آمادگی تربیتی» (مانند کارگاه‌های مهارت‌های زندگی، آموزش نه گفتن، و مقابله با فشار همسالان).

بحث و نتیجه‌گیری

۱. جمع‌بندی یافته‌ها

پژوهش حاضر نشان داد که مفهوم «مرباطه» در منابع اسلامی، فراتر از معنای نظامی و دفاعی آن، دارای دلالت‌های تربیتی عمیق و گسترده‌ای است. مربوطه، به عنوان سومین مرحله از سه‌گانه «صبر، مصابره، مربوطه»، به معنای ایجاد پیوندهای مستمر، سازمان‌یافته و هدفمند میان همه نیروها و ظرفیت‌های جامعه برای تحقق سعادت حقیقی است.

بر این اساس، هفت اصل تربیتی از مفهوم مربوطه استخراج گردید: خودمراقبتی، صبر در یادگیری، همیاری جمعی، الگودهی، پیوستگی تربیتی، مرزداري فرهنگي معلمان، و آمادگی دائمی. برای هر اصل، کاربردهای عملی در نظام آموزش و پرورش ارائه شد.

۲. نوآوری پژوهش

نوآوری اصلی این پژوهش در دو نکته است: نخست، ارائه تحلیلی نو از مفهوم مربوطه با تأکید بر ابعاد تربیتی آن در مقابل رویکردهای صرفاً نظامی یا اخلاقی؛ دوم، استخراج اصول و روش‌های عینی و قابل اجرا برای نظام آموزش و پرورش بر اساس این مفهوم.

۳. محدودیت‌ها و پیشنهادها

پژوهش حاضر به دلیل ماهیت نظری-استنتاجی خود، به مرحله اجرا و آزمون تجربی نرسیده است. از این رو، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی به صورت میدانی و با روش‌های کمی و کیفی به بررسی اثربخشی کاربست‌های تربیتی مبتنی بر رابطه در مدارس بپردازند.

همچنین پیشنهاد می‌شود:

- وزارت آموزش و پرورش در تدوین سند تحول بنیادین و برنامه درسی ملی، به مفهوم رابطه و دلالت‌های آن توجه بیشتری معطوف دارد.
- مراکز تربیت معلم (دانشگاه فرهنگیان و دانشگاه شهید رجایی) واحدهای درسی مرتبط با «تربیت رابطی» و «مرزداري فرهنگي» را در برنامه درسي تربيت معلم بگنجانند.
- در مدارس، «شورای همیاری تربیتی» با مشارکت معلمان، دانش‌آموزان و اولیا تشکیل شود.

۴. نتیجه‌گیری نهایی

بازخوانی مفاهیم اصیل اسلامی مانند «رابطه» و تلاش برای استخراج دلالت‌های تربیتی آن، یکی از مهم‌ترین راهبردهای نظریه‌پردازی بومی در حوزه تعلیم و تربیت است. همان‌گونه که علامه طباطبایی ذیل آیه رابطه تأکید می‌کند، «رابطه» کلید تحقق جامعه متعالی اسلامی است و هیچ جامعه‌ای بدون برقراری «مرباطات متکامل» میان همه ارکان خود، به سعادت حقیقی نائل نمی‌آید.

نظام آموزش و پرورش به عنوان مهم‌ترین نهاد تربیتی جامعه، می‌تواند با الهام از این مفهوم، گام‌های مؤثری در جهت ایجاد پیوستگی، همبستگی و آمادگی دائمی در فرآیند تعلیم و تربیت بردارد. تحقق این مهم، نیازمند عزم ملی، بازنگری در ساختارها و رویکردها، و مهم‌تر از همه، بازتعریف جایگاه و نقش معلم به عنوان «مرباط فرهنگی» است.

۱. قرآن کریم.
۲. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۳). مبانی فلسفی تعلیم و تربیت اسلامی با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی. کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی .
۳. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). تفسیر تسنیم. قم: نشر اسراء.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت.
۵. طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی .
۶. واعظی، سید حسین؛ کشتی‌آرای، نرگس؛ سلطانی‌نژاد، نجمه. (۱۳۹۳). مبانی فلسفی تعلیم و تربیت اسلامی با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی. مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی .
مجله اختلالات جنسی و روانشناختی
۷. حبیبی، رضا. (۱۳۹۴). مبانی تعلیم و تربیت از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی. حکمت اسراء، سال هفتم، شماره ۳ (پیاپی ۲۵)، صص ۷-۳۰ .
۸. بهشتی، محمد. (۱۳۹۰). فقه اخلاقی تربیتی فیض کاشانی. فصلنامه تربیت اسلامی، سال ششم، شماره ۱۲، صص ۷۵-۹۸ .
۹. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحارالانوار. بیروت: مؤسسه الوفا.
۱۰. نهج البلاغه. (۱۳۷۹). ترجمه سید جعفر شهیدی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.